
Arvi Korhonen.

Rootsi revisjon Baltimaal
1601. aastal.

Tartu, 1926.

A 4873.

2868

~~4238~~

Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal.

Neil enam või vähem täielistel revisjonidel, mis Rootsi valitsus ette võttis oma võimutsemisajal Baltimaal, on ajaloouurimisel väga suur tähtsus. Et nende sihiks oli kindlaks teha aadli ja üldse läänimeeste maaomanduse suuruse ja juriidilised alused, moodustavad nendega ühenduses tekkinud asjakirjad kindla põhja eriti genealoogilisele ja mõisateajaloolisele uurimisele. Ja et ka kameraalsed ja fiskaalsed vaatekohad avaldasid määravat mõju, teiste sõnadega, et valitsusrikkondades püüti koguda teateid talupoegade arvu, nende maksualuse maa pindala ja maksude laadi ning suuruse kohta kas eraldi loetelduna või alade kaupa kokkuarvatuna, võivad revisjoni dokumendid pakkuda väga väärtuslikku materjali kõigile kohalis- ja ühiskonnaajalooliste uurimiste eriharudele. Revisjoni teated hoiavad alal oma väärtuse hoolimata sellest, et muud samaaegsed allikad, vaku- ja arve- raamatud, annavad mõne küsimuse kohta palju üksikasjalisemaid teateid. Nimelt on ka neil raamatuil oma nõrkused: neid mitmesuguste isikute erisihptidele vastavalt kokkuseatud ja oma järjestuses teineteisest mõnevõrra erinevaid üleskirjutusi ei saa hästi omavahel võrrelda; nad võivad sagedasti sisaldada valeteadet; ka on äärmiselt raske neid hiljemini ühendada laiemaid alasid valgustavaiks sisemiselt sidestatud ülevaateiks. Selle vastu võivad revisjoni raamatud, mis kokku seatud ühtlase kava järele ja pakuvad võimalikult ainult kontrolleeritud teateid, õigustada meid koguni statistiliste järelduste tegemiseks.

Et Balti administratiivajalugu Rootsi ajal üldiselt on väga halvasti tuntud — erandina võib nüüd nimetada Eesti hertsogkonna lokaalvalitsuse arenemist 1630. aastani, mida Joh. Ax. Almquist päris andekalt kujutanud¹⁾ — on ka nende revisjonide tekkimine ja teostamine puudulikult selgitatud ja nende tööde tulemusigi ei ole kaugeltki kül-

1) „Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen“, I—IV, Stockholm, 1917—23 (Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Ny följd II, 6).

laliselt uurimise huvides kasutatud. Nii on täiesti teadmata, kas 1569. a. kokkuseatud sel ajal Rootsi valitsuse all oleva Eesti osa maa- ja maksuraamat on tekkinud erilise revisjoni tulemusena või moodustab see lihtsalt mingisuguses ametiasutuses selle maa-ala vaku- ja arveraamatute põhjal tehtud kokkuvõtte. Ka allikana pole seda peaaegu sugugi tarvitatud. Selle vastu on 1586. ja 1589. a. läänimaa-revisjonid hästi tuntud selle tõttu, et revisjoni üleskirjutused on eeskujuliselt avaldatud¹⁾. Samuti on võrdlemisi hästi tuttav Th. Schiemanni allikapublikatsiooni kaudu järgmine, hertsog Karli ajal toimepandud revisjon²⁾. Seda ongi kasutatud selle ajajärgu ühe peallikana³⁾. Et siiski Schiemanni publikatsiooni sissejuhatuses viimase poolt antud teated selle revisjoni kohta on suurelt osalt ebaõiged ja puudulikud, katsun järgnevas esitada mõningad õiendavad ja täiendavad andmed.

Käesoleva küsimuse uue käsitluse on kõige pealt põhjustanud see asjaolu, et leidsin Rootsi riigiarhiivis sama revisjoni kohta mitmeti laiematest ülestähendustest koostuva katkendi, millega võrreldes Schiemanni publikatsioon on ainult kokkusurutud ja värvitu kokkuvõte. Mainitud arhiivis on nimelt Läänemeremaakondade maarevisjoni asjakirjade hulgas 359 lehekülge sisaldav nahkköide harilikus foolioformaadis, mille nimeks on „1601 års Lifländske Revision“⁴⁾. Köite alguses leidub 68 lehte sisaldav Tartu staarostkonna Poola revideendi Woyzzech Wnuk'i poolt arvatavasti 1581. a. kokkuseatud saksa-keelne „register“⁵⁾, mis täpselt loetleb kõik eri liiki kuuluvad talupojad ja nende maaomanduse suuruse, samuti läänimehed ja nende maa-alad. Sellele järgneb alates 73. leheküljelt köite peaosa, mis on täiesti sama käekirjaga ja eriti puhtalt kirjutatud. See osa ei oma

1) Paul v. Ungern-Sternberg, „Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1586. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands“ (Beiträge z. Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII, 1915).

2) Th. Schiemann, „Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Eine Ergänzung zu den Baltischen Güterchroniken“, Reval, 1882.

3) Näit.: „Astaf v. Transehe-Roseneck, „Gutsherr und Bauer in Livland im 17. Jahrhundert“, Strassburg, 1890.

4) 1601. aasta Liivimaa revisjon. Toim.

5) Registri lõpus on järgmine teadaane: „Dys register ist ab geschriebenn auss dem Register, welchenn ich Woyzech Wnuk(en?) auss meiner werificationn, vnd der vnttherthanen mundtlichen bekandtniss bey der beschreibung der Starostey zue Derbt beschreibenn habe dero wegenn habe ich Solches vnge bunden. I. G. dem heren Cwigen Schenckingk Econo(m) zue derptt gelassen vnd wntther geschriebenn. Woyzech Wnuk Revisor zu Dorptt der Starostey von Ihrer gross genadenn denn heren Groskanzler vnd feldtt obristenn generall der Kronen in Polen auf diss mal abesantenn, mit seiner eygener handtt wntther geschriben.“

muud nime, kui otsekohe teksti alguses leiduva „Das Stifftte von Dorpte ordentlich vorzeichnet“. Ka kõige põgusam tutvumine selle sisuga näitab, et siin tegemist on just selle revisjoni ajal tehtud üleskirjutustega, millest mingisugune väljaanne on tuttavaks saanud Schiemanni allikapublikatsiooni kaudu. Nii siis on revisjoni- raamatuist vähemalt kaks eri väljaannet; edaspidi märgin Schiemanni publikatsiooni märgiga „S“, käesolevas esiteldava väljaande „A“ : ga¹⁾.

Kuid revisjoniraamatute objekt osutub ainult osaliselt samaseks. Kuna S võtab vaatlemise alla kogu Baltimaa Väina jõeni, kuigi ta pole suutnud koguda teateid kõigilt aladelt, piirdub A Liivimaaga, mis XVI aastasajal ei kuulunud Rootsile, ja siingi ainult nende aladega, millistelt õnnestus saada võrdlemisi üksikasjalisi teateid. Neid lossi- ja mõisaalasiid (Heüßer), arvult 44, käsiteldakse järgnevas järjekorras²⁾: Dorpte, Odenpe, Kirgenpehe, Vberpohlen, Vellin, Teruest, Kerckus, Layss, Parnow, Salis, Lemsell, Nabben, Pirkell, Ekenanger, Wansell, Grosse Rob, Klein Rob, Rosenbeck, Hochrossen, Treiden, Cremonen, Segewolden, Lemburgh, Sonsell, Jurgenssburgh, Erle, Nitow, Schuigen, Peball, Sesswegen, Serben, Wenden, Roneburgh, Smilten, Trikatén, Wolmer, Newe Hoff, Maygan, Burtnick, Ruigen, Helmet, Erms, Lude, Antzen. — Antsla on revisjoniraamatus siiski asetatud lõpust vastavale kohale ühendusse Tartu kreisiga. Ümberpaigutuste tagajärjel on mõned lehed kaduma läinud, mille tõttu ülestähendused selle maa-ala kohta algavad fragmentaarselt. Antsla paigutusnummer 44 on säilinud muutmatult, kuid leheküljestus jätkub korrapäraselt. Järjekulult on see ümberpaigutus tehtud peale alanumbrdamist, mis nähtavasti algupärane, kuid enne pagineerimist, mis on ette võetud hiljemini, kuid igatahes enne (arvatavasti enne XVII aastasaja lõppu aset leidnud) ühtekõitmist. A poolt esitatud andmed on niivõrd üksikasjalised, et nende abil võib saada kaunis selge pildi revisjoni käigu kohta.

Igast alast nimetatakse esiteks ühes selle nimega selle orduaegne omanik ja revisjoni toimepaneku päev, mille all arvatavasti mõeldakse revisjoni lõpupäeva. Sellele järgnevad vakkade ja külade kaupa

1) Heinrich v. Hagemester on oma mõisateajaloolise teose jaoks tarvitanud Võnnu majandusvalitsuse (Oeconomie-Verwaltung) arhiivis olnud revisjoniraamatu katkendit, mis küll arvatavasti kaduma läinud, nii et sellest tuntakse ainult tema poolt avaldatud väljavõtteid („Materialen zu einer Geschichte der Landgüter Livland's“, I, lhk. VI 4—4). Et Hagemesteri väljavõtted, nagu arvata võib, ei ole täpselt algteksti jäljendused, siis oleks ülearune võrdlemisel neile tähelepanu pühendada.

2) Nimed on kirjutatud revisjoni registri (leht 359) järele.

talupoegade nimed ja nende maaomanduse suurus, samuti küla (või Läti alal vaka või foogtkonna, „Amt'i“), adramaade (Haken) söödi adramaade, perede (Gesinde), ainasjalgade (Einfussling, Lostreiber, Pobel), veskite jne. kõigi maksuüksuste summa; selle järele tulevad läänid ja aadlimõisad, ilma et nende talupoegi aga üksikult üles loetaks, siis maksuselgitus („Gerechtigkeit“), mis loetleb, kui palju ja mis liiki maksu sooritatakse igast maksuüksusest; siis kiriku maaomandus ja maksud, lõpuks terve maa-ala maksuüksuste kogusumma (Summa summarum).

A:ga võrrelduna on siis paljutarvitatud S ainult lühike kokkuvõtte. See näitab alade kaupa lühidalt ainult maksuüksuste üldsumma, maksuselgituse, ainult üksikute kirikute maaomanduse ja tulud, samuti vabatalupoegade maksud. Selle vastu käsitletakse lääne võrdlemisi täpselt, kuid tabelitesse kokkuseatult ja selle tõttu ilma nende selgitusteta, mis A:s sagedasti õieti hästi asja valgustavad.

Asja nii olles tekib küsimus, millises suhtes on need revisjoni-raamatud omavahel. Sellele küsimusele liitub veel laiem küsimus: mille tõttu ja millisel otstarbel see revisjon üldse ette võetud. Selguse saamiseks on lühike ülevaade selleaegsest poliitilisest situatsioonist¹⁾ tarviline.

XVI aastasaja lõpul olid Baltimaa riiklikud olud peaaegu sama segased kui neli aastakümnet varemini ordu lagunemise ajal. Juhan III ajal hakkasid Rootsi ja Poola mõjualad omandama kindlama kuju ja riigipiirid selginema, kuid Sigismundi tõus korruga nii Rootsi kui ka Poola troonile ja tema tüli Rootsi riigiseisuste ja nende edustaja hertsog Karliga aetas Balti poliitiliselt mõjuvad ringkonnad uue valiku ette, mis oli seda raskem ja piinlikum, et Sigismund puht Poola huve edustades ometi oli ka Rootsimaa seaduslik kuningas. Selle tõttu läks Sigismundil alguses ilma suurema vaevata korda Poola mõjupiirkonda liita peaaegu terve enne Rootsile kuuluva Eestimaa, kuid ta oskamatu poliitika tõttu langes suur osa sellest juba 1600. a. alguspoolel ilma suurema võitluseta hertsog Karli pooldajate kätte.

Õieti hakkas poliitiline olukord hertsog Karli kasuks kindlamaks muutuma selle järele, kui ta ise saabus augusti kuus 1600. a. võrdlemisi suure sõjaväega Tallinnasse enesekaitse ettekäändel, tõepoolest aga jälgides põhimõtet: pealetung on kõige parem kaitse. Kuna

1) Harilikkude üldiste teoste kõryal olen allikana kasutanud töid: Carl Rogberg, „Konung Carl den niondes fälttåg i Lifland år 1600 och förberedelserna dertill“, Diss., Upsala, 1859; Gustaf Tranér, „Konung Carl IX-s fälttåg i Livland år 1601“, Diss., Upsala, 1872, „Historiska Handlingar“, XX, Stockholm, 1905.

Sigismund Poola riigiseisustelt veel ei olnud saanud toetust sõja jätkamiseks Baltimaal, olid ta garnisonid siin liig nõrgad, mille tõttu üks loss teise järele ilma suurema vastupanuta langes hertsog Karli kätte. Pärnu vallutamiselega oktoobri algul oleks tee Riiga lahti olnud, kuid seljataguse kaitse nõudis, et enne otsustavat pealetungi oleks allaheidetud kõik Poola valitsusele kuuluvad Põhja-Liivimaa lossid; selle ülesande täideviimise järele võis loota, et Riia annab alla vastu panemata. Nii näis detsembri alguses Eesti hertsogkonna omamine lõpulikult kindlustatud olevat, ja Rootsi väed tungisid tagajärjekalt Väina jõe poole.

Kuid sellest hoolimata ei olnud seisukord veel kindel, sest Sigismund polnud lõpulikult võidetud ja võis oodata Poola riigiseisuste sõtta vahelesegamist. Selle tõttu tuli Rootsi sõjaväge hoida vähemalt endises suuruses, ennemini veel suurendada, sest oli juurde tulnud losse, mis nõudsid garnisoniga varustamist.

Neis oludes oli tähtis hoolt kanda selle eest, et riigimaksud terveni kätte saadaks ja maksu alused nii õiglaseks tehtaks, et tarbekorral maksukoormat võiks suurendadagi. Hertsog Karl oli ise tähele pannud Eestimaa lokaalvalitsuse mitterahuldavat seisukorda. Kuna sõjavägi mõnikord otsekohest puudust kannatas, tekitas hertsog Karlis ja ta ümbruses kibedust see asjaolu, et mõned foogtid polnud juba mitme aasta jooksul arveid teinud. See andis põhjust neid kahtlustada kuritarvitustes, sest oli ju teada, et foogtid näit. tihti nõudsid talupoegade viljast täied kümnised sisse, kuid riigi varaaita tuli sellest ainult väike osa¹⁾. Et säärast asja seisukorda parandada, tegi hertsog Karl septembris 1600. a. korralduse, et igalpool talupojad maksu maksaksid sama taksi järele. See määrus jäi siiski teostamata, arvatavasti sellepärast, et maksu alused eri kohtades olid arenenud liig erisugusteks ja et paljudel juhtumistel vanad maksuvõtmise viisid andsid paremaid tagajärgi²⁾. Kuid et olud endiseks jäid, oli kontrolli toimetamiseks paratamatult vaja täpsemalt teada iga maa-ala maksuolusid, ja seda võis teha ainult üldise revisjoni kaudu.

Sõjakoorma õiglasem jaotamine tegigi revisjoni tarviliseks. Nimelt andis augustis 1600. a. hertsog Karl vähemalt Tallinna, kuid arvatavasti ka muude alade talupoegadele määruse, et iga 5 adramaa pealt relvastataks üks sõjamees. See määrus ei puudutanud aadli talupoegi. Aadli sõjakoormise korraldas hertsog Karl, kinnitades Eestimaa privileegid 3. sept. 1600. a. nii, et mõisaomanikud pidid andma iga

1) Vrdl. Rogberg, op. cit., lhk. 58.

2) Almquist, op. cit., II, lhk. 555; Arvi Korhonen „Vakkalaitos“, lhk. 181—182.

15 täis päevatööd tegeva talupoja kohta ühe täisvarustatud ratsaniku¹⁾. Järjelikult nõudsid ka sõjalised põhjused täpseid teateid niihästi lääni- mail kui ka riigi maa-alal elavate talupoegade arvu ja maksuvõime kohta. Ka Soomes otsustati vähe varemalt, nimelt 27. juulil 1600. a. just samadel põhjustel revisjon korraldada²⁾.

Lõpuks oli ka selle tõttu tarviline saada ülevaadet majanduslikest ja ühiskondlikest oludest, et riik sularaha puudusel ja ka poliitilistel põhjustel oli sunnitud andma palga asemel ja autasuks lääne. See eeldas omakord täpseid teateid selle üle, kui palju ühel või teisel maa- alal oli läänitamiseks kohaseid maid ja talupoegi.

Nii on väga arusaadav, et hertsog Karl 1600. a. lõpul mööda- pääsematuks tunnistas üldise revisjoni ettevõtmise Eestimaal.

Õnneliku juhuse tõttu on võimalik dokumentaalselt näidata, kuidas Eesti revisjon korraldati. Rootsi riigiregistratuuris (Riksregi- stratur) on nimelt alal hoidunud koopia volikirjast, millega hertsog Karl 5. detsembril 1600. a. volitab kedagi isikut, kelle nime ei mainita, ette võtma Eesti hertsogkonnas põhjaliku maksurevisjoni³⁾. Selle põhju- sena nimetatakse maksuvõtmises ettetulnud kuritarvitusi. Et osa mak- sudest tasuti kümnisena, oli foogtide tegutsemist raske kontrolleerida, ja selle tõttu oli riik saanud talupoegade poolt äratasutud maksudest ainult väikse osa. Usaldusvääriliste teadete saamiseks määratakse inspektor, kes peab käima lossist lossi, mõisast mõisa ja küsima igalt talupojalt eraldi, kui palju kindlat maksu ja kümnist ta maksab päris põllumaadelt ja kütismaadelt, kusjuures iga maksuliik eraldi mainida tuleb. Võrdluseks peab ta koguma foogtidelt ja teistelt maksuvõtjatelt kümnise- maksu võtmise juures tehtud ülestähendused ja need tooma hertsogi kant- selesse. Lõpuks peab ta järgi uurima, kui palju adramaid on söödis ja kui palju läänitatud. See tähtis asjakiri kõlab tervena järgmiselt⁴⁾:

Fullmacht för N at drage til alle hus och gårdars Län kringh om hele Furstendomett Estlandh och granneligen ransake om theres åhrlige vthlagor. Af Wittensten den 5 Decembris Åhr 1600.

1) Rogberg, op. cit., lhk. 69; Tranér, op. cit., lhk. 23.

2) J. E. Waaranen, „Öfversigt af Finlands tillstånd i början af sjuttonde seklet“, Diss., Helsingfors, 1860, lhk. 4; „Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX-s tid“, Helsingfors, 1863, nr. 37. Esimene revisjon ei annud siin siiski rahuldavaid resultate. mille tõttu 1601. a. tuli määrata uusi revisjone. Vrdl. Wa a r a n e n, Öfversigt, lhk. 21, ja „Handlingar“ nr. 83, 107, 129.

3) Reg. 1600, juuli detsember, 331—332.

4) Et volikirja sisu eelpool üksikasjaliselt toodud, jääb selle eestikeelne tõlge esitamata. Toim.

Wý Carl etc. Göre witterligitt, att effter medh Cronones Remthe¹⁾ och opbördh her vthi Landzenden fast orichtigdt och oordentligen tilgår så at man icke kan någon wiss beskeedh ther opå bekomme, vthan när thz kommer alt om kringh, då ähr Cronones deel den ringeste och minste, oanseet at Bänderne theres lijke fullt vthgöre måste, hwarföre hafue wý Åstadsent och Fulmechtige giort som wý och her medh vthi befalningh gifve och Fulmechtige göre denne wår tro tienere,²⁾ at han skall drage omkringh vthi alle Slottz Hus och gårders Län her vthi Förstendömet Estland, och ransake bonde i frå Bondhe, Huru mykett hwar i sin stadh hafver vthi otidhe³⁾ och stadge skatt vtgiordt, så wäl af hake som Buskelandh, och huar opbördh för sigh serdeles opteckne, och icke menge Tidenden⁴⁾ af hakerne vthe Buske Tienden som her til skeedt ähr, och på thz man må desto wissere beskeedh om alle deeler bekomme, och see huru thzanne stemmer öfuernes medh thz andre, så skall han brefie⁵⁾ och annamme Af Amptmennerne, och the som medh them hafve vthi hwart Län riditt om ock skurit tienden the Kerfuestocker, opå hwilke the Tienden opskurit och antecknett hafue, hwilke han tilbake medh sigh til oss före skall, Ssåsom och vthi hwart län ransake, huru många ödhe och ferlänthe haker finnes, der wåre Amptman Amtskrifvere och alle andre wethe sig effter rette Datum vt supra.

Iseenesest on selge, et need Eestit puutuvad teated, mis meie tarvita Schiemanni publikatsiooni kaudu tuttavaks saanud kujul, on kogutud just selle määruse põhjal. Kuid sama selge on ka, et revisjoniraamat S on ainult lühike kokkuvõte, mis mingisuguse eriotstarbe jaoks peale revisjoni selle kaudu kogutud laialdase materjali põhjal kokku seatud.

Tähelepanu väärib asjaolu, et minu poolt praegu avaldatud hertsog Karli määrus kavatses revisjoni ette võtta ainult Eesti hertsogkonnas, kuid vaatamata sellele ei piirdu kumbki revisjoniraamat selle alaga. S sisaldab teateid peaaegu terve Baltimaa kohta Väina jõest põhjapool, A jälle käsitleb koguni Eesti hertsogkonnast lõunapool olevaid alasid. Miks laiienes revisjon sel viisil? Registratuur ja muud minu poolt läbivaadatud allikad ei anna vastust sellele küsimusele. Sel juhtumusrikkal ajal jäi kantselei korraldamine kõrvalasjaks, paljusid tähtsaidki kirju ei kopeeritud registratuuri ja suur osa käskudest anti ainult suusõnaliselt.

1) Sic! Pro: Renthe.

2) Täitmata ruum nime jaoks.

3) Tähendab vist hädaaja ehk ülemäärast maksu.

4) Sic! Pro: Tionden.

5) Peaks vist olema: krefie.

Detsembri alguses 1600. a., mil Eesti revisjoni korraldati, ei olnud seisukord veel nii kindel, et oleks võidud mõelda ka Liivimaa administratsiooni korraldamisele. Oli ju ainult Eesti hertsogkonna omandamine esialgu kindlustatud. Kuid rootslaste sõjariistade menu osutus ootamatult suureks. Detsembri keskel olid Tartu, Volmar, Võnnu, Riia ja Kokenhusen veel poolakate käes, kuid ühenduse pidamine nende vahel oli katkestatud. 1601. a. algul panid ainult Riia ja Kokenhusen rootslastele vastu. Tegelikuks Rootsi riigipiiriks oli juba siis Väina jõgi. 20. veebruaril antud käsuga saatis hertsog Karl väeosad järgmistesse kohtadesse: Pebalgi, Nitau, Antsla, Helme, Sesswegen, Schujen, Võnnu, Burtneck, Härgmäe, Lemsalu, Volmar, Marienburg ja Koivalinn¹⁾. Liivimaa valdamist võidi siis pidada kindlustatuks.

Kuid nüüd osutus revisjon Liivimaal veel tarvilisemaks kui Eesti hertsogkonnas. Sest Liivi oli ju maa-ala, mis kunagi polnud kuulunud Rootsile (välja arvatud vast mõne Põhja-Liivi lossi juhuslik omandamine) ja mille valitsemisvorm ja maksustamiskorraldus selle tõttu tundmatud.

Senni pole mul korda läinud leida ühtegi otsekohest teadet selle kohta, kas laiendati Eesti revisjon lihtsalt ka Liivimaa üle või sai selle korraldamiseks eri isik erilise käsu ja juhtnõõrid. Kõik, mis sellest võime teada, põhjeneb revisjoniraamatute abil tehtavatel järeldustel.

Mõlema revisjoniraamatu järjekord on süstemaatiline ega arvesta üldse revisjonide ajalist järgnevust. S algab peale Riiaast, käsitleb esimeses järjekorras rannikualasid põhja ja ida suunas, läheb siit tagasi lõunasse piki Vene piiri ja läände Väina jõge mööda ning vaatleb lõpuks sisemaad, siirdudes Eestimaa poole. A lähtekoht on jälle Tartu, siis käsitleb ta enne Põhja-, siis Lõuna-Liivimaad; erandi moodustavad Lude, Härgmäe ja Helme, mis paigutatud lõppu, võib olla selle tõttu, et neist aladest saadud revisjonisse puutuvad teated olid puudulikud, kuid nende täiendamine võimalik. Revisjoni kronoloogilise järjekorra kohta Liivimaal on kerge ülevaadet saada, sest A nimetab iga ala kohta revisjoni teostamise päeva.

Esitan nüüd alljärgnevas revisjoni käigu, ühtlasi võrreldes teineteisega mõlemat revisjoniraamatut, mille üldisele erinevusele juhtisin juba eespool tähelepanu. Võrdlus võib tunduda väsitavana ja tühiselt väikeste asjaolude küljes rippuvana, kuid see on ometi mõõdapäasematu terve revisjoni iseloomust arusaamiseks; pealegi toob see veel sedagi kasu, et selle mõjul S kasutamine allikana muutub kindlamaks

1) Reg. 1601, 24.

ka sel juhtumisel, kui A pole kättesaadav. Eeldan, et lugeja, kes tahab saada selge pildi revisjonist, tutvub Schiemanni revisjoniraamatu publikatsiooniga. Võrdlus peab siiski piirduma ainult peaaesjadega, sest minu üleskirjutused A:st ei ole nii täielised, et nende põhjal võiksin käsitleda kõiki võrdlemisel üleskerkivaid küsimusi. Ka jääb see puudulikuks sel määral, et ma pole tarvitanud mingisugust revisjoniraamatu katkendit, mis Herm. v. Bruiningki teate järele olevat Liivi rüütelkonna arhiivis¹⁾.

*

Liivimaa revisjon algas Viljandist, kus seda, nagu teatatakse, toimetati 17. märtsil 1601. a. (S, lhk. 94—97). Lahkumineku revisjoniraamatute vahel on nii suured, et otsekohe võib kahelda, kas võivad S ja A olla niivõrra otsekoheses suhtes üksteisega, et eelmine oleks ainult järgmise poolt antavate teadete lihtne kokkuvõte ehk „extract“, nagu neid sel ajal ka muidu tehti. Kõige pealt erinevad tunduvalt talupoegade ja nende maade üldsummad. Kuna S teatab sel alal olevat Poola adramaid $84^{3/8}$, peresid 357 ja ainasjalgu 101, on A vastavad arvud $89^{5/8}$, 391 ja 111, või eramõisate maad ja asustus kaasa arvatuna $108^{1/8}$, 474 ja 125. S järele on talupoegade maks adra pealt 12 Viljandi vakka igast kolmest vilja liigist. A jälle seletab, et Poola ajal nõuti Viljandi talupoegadelt kümnist nii armutult, et neile enestele ei jäänud muud, kui õled ja haganad, kuid et hertsog Karl on neile lubanud sooritada oma makse samuti kui Tarvastu talupojadki, s. t. 20 Riia vakka igast viljaliigist (vrđl. S, lhk. 90—91). Olgugi et $1^{1/2}$ Viljandi vakka võrdub 20 Riia vakaga, jääb teadete erinevus siiski tähelepanuväärt suureks, sellest rääkimata, et S maksuselgitus ka muis asjus ei näita samasust Tarvastu maksuoludega. Et S järele on Viljandi maksud väiksemad kui A-s (8:10), peab maksukergendus antud olema peale A kokkuseadmist. Tähelepanav on samuti, et A:st puuduvad peaaegu kõik need teated väikeläänidest, mida S selgitab erilises lisas.

Viljandist läks revident Tarvastusse, kus revisjoni toimepanekut märgitakse 20. märtsil (S, lhk. 90—91). Summarum erineb siin selle poolest, et A atrade arv on $1^{1/2}$ ja ainasjalgade arv 1 võrra vähem; kuid selle asemel nimetab A söödiks $1^{1/2}$ atra ja 1 ainasjala, millest S vaikib. Peaaegu täiesti kindlasti võib erinevuste põhjuseks pidada asjaolu, et revisjoniraamatud on eri viisil tõlgitsenud algupära-

1) „Arbeiten des Ersten Baltischen Historikertages zu Riga“, 1908, lhk. 74, märk. 3. — Bruiningki lühikese seletuse järele on küsimuse all ainult Sangastet ja Antslat puudutav väljavõte revisjoniraamatust A.

seid revisjoni ülestähendusi: S on arvanud $1\frac{1}{2}$ söödiadra ja teise söödi ainasjala haritud maaks. Teiselt poolt puudub A:s hiljemini S:is juurdelisatud teade talupoegade päevatöödest, samuti viimane S:i poolt mainitud läänidest.

Järgmine revisjoni koht oli Karksi, kus revisjon toime pandi 27. märtsil (S, lhk. 92—94). Lahkuminekutest võib nimetada ainult seda, et S teatab ainasjalgu olevat 34, A ainult 27.

Nüüd läks revidendi teekond kaugele Pärnu, kus revisjoni päevana võib märkida alles 6. aprilli (S, lhk. 15—17). Üldsummade suhtes erinevad revisjoni raamatud siin tunduvalt: S järele Saksa atru 556, A järele $148\frac{7}{8}$ Poola (või $595\frac{1}{2}$ Saksa) atra, peresid S järele 534, A järgi 553; söödis talukohti S järele $17\frac{1}{2}$, A järele $2\frac{7}{8}$ Poola (või $11\frac{1}{2}$ Saksa) atra, ainasjalgu S järgi 97, A järele 100. Läänide loetelu on A-s selle tõttu täielisem, et viimane nimetab kõigi mõisate nimed ja pealegi teatab veel kolmest läänist, mida S üldse ei maini. Lahkuminekud on siis jällegi nii suured, et ei või pidada A:d S:i otsekoheseks allikaks.

Selle järele pöördus revidendi teekond rannikut mööda lõunasse, kõige pealt Salatsisse, kus revisjoni päevaks oli 10. aprill (S, lhk. 14—15). Esiteks nimetab A talupoegade maksuna viljakümnist, adra pealt raha 12 sh. ja igalt täisperelt (Vollgesinde) lamba või 4 mk. raha. Kuid siis oli revident saanud teisi teateid ja märkis need järgmise tiitli alla: „Der pauren besserer bericht“. S on tähelepanu alla võtnud ainult selle õigema loetluse, kuid ära jätnud teate, et iga kalur peab maksuna sooritama ühe lõhe, selle asemel aga juurde lisanud A:s puuduva teate, et talupojad võivad vabastada oma aia-
maa kümnisest, makstes iga pere pealt 2 kana. Täiesti puudub A-st S-is leiduv Salatsi kihelkonnas asuvate läänide loetelu. Selle vastu selgitab A täpsemalt neid lääne, mille kohta S teatab, et ta neist nagu juhusliku leiu teel teada saanud („Nuhn habe ich befunden“).

Järgmine revisjon korraldati Lemsalus 13. aprillil (S, lhk. 9—14). Lahkuminekud revisjoniraamatute teadaannetes on siin tähelepandavalt suured. Summad erinevad küll ainult mõnede arvude suhtes: A:s on söödi ja ainasjalgade arvud suuremad, S:s jälle haritud maa ja perede omad. S on ära jätnud A teadaanded paastuvaka maksust, Jungfrauhofi humalamaksust, samuti Lise nimelise vaka erilisest maksukorraldusest. A:s jälle puuduvad teated Purmali ja Asbertzehmi talupoegade kirikumaksust. A järele on hernemaks 1 külimitt perelt, S järele pool külimittu. Läänide loetelud erinevad tublisti ja täiendavad teineteist. A on ära märkinud läänide suuruse, talude kui ka adramaade arvu, mida S harilikult küll täpselt üles loeb, kuid siinkohal

seada ei tee. Selle asemel on S:i läänideloetus mitu nime, mis puuduvad A:s. A loetelu omalt poolt sisaldab ainult mõne nimetuse, mida S ei tunne.

Kuna Nabben, Pirkel ja Ekenanger, milles kõik oli välja läänitatud, mõlemas revisjoniraamatus järgnevad otsekohe Lemsalule, on nende revisjon, nii palju kui see tarviline, sooritatud revidendi olles Lemsalus. S nimetab neid ka teistkorda, eraldi Lemsalust (S, lhk. 13 ja 62).

Lähedal oleva Vainseli revisjoni päevaks oli 15. aprill (S, lhk. 63). Lahkuminekutest võib märkida, et A esialgu siia kuuluvana nimetab Ubbenorme läänid, kuid viib nad hiljemalt kirjutatud lisal Lemsalu alla; S järele on nad otsekohe õigel kohal, ja selle tõttu ei maini ta Vainseliga koos ühtegi lääni. Mõlemas raamatus napilt esinevad teated lähedal olevatest aladest — Suur-Roopast, Väike-Roopast, Rosenbeckist ja Hochrossenist (S, lhk. 62), on arvatavasti saadud ilma erilise revisjonita Vainselis olles.

Nüüd jatkus revidendi teekond otse lõunasse. Treidendi revisjoni (21. märtsil) kohta käivad teated on mõlemas revisjoniraamatus peajoonetes ühtlased. S on ainult ära jätnud A:s olevad rikkalikud seletused poolaegsest maksustusest, puu-, kiriku- ja kalastajate maksudest.

Cremoni kohta (revisjon 23. aprillil) on lahkuminekutud jällegi võrdlemisi suured (S, lhk. 65—67). S on Luleff Brinkeni mõisast Nevehoff'is tära jätnud ühe küla, mille tõttu A andmed on tublisti suuremad. Samuti puudub S:is täiesti Koltzeni mõis, ja mõlema viimati nimetatud mõisa maksuloetelud. S poolt ülesloetud maksud puudutavad ainult Cremoni lossi talupoegi; neist on ära jäänud foogtimaks.

Erinevused Segevoldi puutuvais teateis (revisjon 24. aprillil), võib olla, osutavad ainult näilikkudeks (S, lhk. 67—68). Adramaade summa erinevus (A 56, S 60) võib nimelt tulla sellest, et S on vabatalupoegade adrad juurde arvanud üldsummale. S on ära jätnud A täpsemad teated vabatalupoegadest, v. Donavi talupoegade maksudest, kirikumaksudest; samuti on ta viinud Nitau alasse lääni, mida A loeb siia kuuluvaks. Muidu on A teated läänidest täpsemad kui S:i omad.

Endises sihis võis revident jõuda Lemburgini (revisjon 26. aprillil, S, lhk. 56—57). Väikestest lahkuminekutest võib nimetada seda, et A on kirjutanud mõne läänimehe nime õigemini (Buddenbrock pro Luddenbrock, Beck pro Buek).

Edasi Väina jõe suunas muutus teekond hädaohtlikuks ja tuli katkestada. Lemburgi järele mainitakse mõlemas revisjoniraamatus Sonsell Jurgensburg ja Erla (S, lhk. 58—60), kuid teadete

umbkaudsuse järele otsustades on nad saanud Lemburgis või mujal sooritatud küsimuste kaudu. Kuid needki pole päris ühtlased. S loetleb mitmed vanasse aadlisse kuuluvad mõisaomanikud, keda A ei maini. Arvulised teated Erla kohta erinevad selle poolest, et A ei nimeta üldse selle karjamõisaid („buwhofe“), vaid on nad kokku arvanud talupoegade aladega; selle tõttu on selle summad A-l suuremad (75 atra, 105 peret; S järele $67\frac{1}{2}$ atra ja 105 peret).

Järgmine revisjoni koht oli Nitau (30. aprillil, S, lhk. 60—61). A ja S teated on siin kaunis ühtlased. Selle asemel leiame Schujenit (revisjon 2. mail) puutuvates teadetes jällegi suuremaid lahkuminekuid. Kuna S järele lossi ala summa on $44\frac{1}{2}$ adramaad ja 37 peret, on A vastavad arvud $60\frac{7}{8}$ ja 84. Kuna A loetleb iga talupoega eriti, on selge, et ta teated on õigemad, kuid needki on liig väiksed.

Sessvegenist (revisjon 11. mail) kaugemale itta revidendi tee ei ulatunud (S, lhk. 71—73). Revisjoni raamatute arvulised andmed erinevad jällegi tublisti. S järele on atru $68\frac{1}{2}$, peresid 126, söödi atru $7\frac{1}{4}$, „Hakelwerkische“ 17 ja neil maad $1\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{8}$ atra; A vastavad arvud on jälle $48\frac{3}{8}$, 93, $1\frac{1}{4}$, 15 ja $1\frac{5}{8}$. Kuna A summasid võib pidada õigemaks, võib nende väiksust seletada ainult sellega, et A on ära jätnud mingisuguse ala, mille S on arvanud Sessvegeni alla kuuluvaks.

Selle järele pöördub revident tagasi läände ja teatab järgnevaist revisjonest Serbenis 15., Pebalgis ja Vönnus 18. mail. Maršruut pidi siiski minema Sesswegenist lähtudes Pebalgi ja sealt Serbeni ning Vönnu, juhtumisel kui ära jätta oletus, et revidendil oleks kasutada olnud iseseisvalt töötav abiline. Pebalgi puutuvais teateis (S, lhk. 70—71) leidub tähelepanev lahkuminek, et A on Newehofi atrade arvu valesti kokku arvanud ($30\frac{7}{8}$, pro S: $25\frac{3}{4}$). S on ära jätnud Newehofi maksuloetelu, lossi talupoegade kaeramaksu sõjaväe hobuste heaks („Karriesirge“), samuti mõne väikse lääni. Serbeni (S, lhk. 73—75) suhtes piirduvad lahkuminekud peaaegaliselt sellega, et S järele on selle ala atrade arv $20\frac{3}{4}$ · $\frac{1}{8}$, A järele jälle õigemini $21\frac{5}{8}$. Maksuloetus on S kokku arvanud mitmesugused maksud, mida A nimetab üksikult, samuti ära jätnud kirikumaksud. Vönnu kohta on mõlemad revisjoniraamatud kokkuvõtted tegemata jätnud (S, lhk. 75—78). S:i maksuloetelust puuduvad mitmed vaka- ja kirikumaksud. A loetleb lääne, käsittelés iga vaka-ala eraldi, S seevastu on need kokku võtnud üheks tabeliks, mille lahtrid (gesinde, haken) on siiski vahetanud kohti, nii et tabel niisugusena ainult segadust sünnitab.

Siit peale hakkas revidendi teekond suunduma põhja poole. Esimeseks peatuskohaks oli Ronneburg (revisjon 23. mail; S, lhk. 78—80). A ja S:i summarum erinevad veidi: S jätab ära vähemad vakamaksud, kirikumaksud, samuti selgitused selle üle, mis makse oldi maksetud Poola ajal, kuid selle eest on ta läänide loetelu täielisem kui A-l.

Smilteni revisjoni (28. mail; S, lhk. 80—82) tulemused on mõlemas revisjoniraamatus üldiselt kooskõlas; S jätab ainult ära kirikumaksud ja annab ebatäpseid teateid kirikotalupoegade kohta. Trikateni kohta (revisjon 30. mail; S, lhk. 82—83) erinevad arvulised andmed jälle tunduvalt: A järele on adramaid $111\frac{1}{8}$ ja peresid 104, S:i järele $118\frac{1}{8}$ ja 167. S:i teated maksudest on tunduvalt puudulikumad. Sellevastu teatab S ühest läänimehest, keda A ei tunne. Ka Volmari suhtes (revisjon 4. juunil; S, lhk. 83—84) tulevad revisjoniraamatud kokkuvõtetes eri tulemustele. A järele on atru $198\frac{7}{9}$ ja peresid 322, S:i järele $176\frac{1}{8}$ ja 291. Erinevus võib olla tingitud sellest, et S on ära jätnud summast alad, mis enam sugugi ei kuulunud lossi maksupiirkonda. Need ligikaudsed teated, mida A ja S sisaldavad Melcher von Honelenile kuuluva mõisa Newehofi kohta (S, lhk. 85), on arvatavasti saadud Volmaris ilma erilise revisjonita.

Esimest korda kohtas revident oma töös äravõitmatuid takistusi Mojanis (revisjon 13. juunil; S, lhk. 85). Ainult üks vaka-ala ja selle maksud märgiti siin üles; S:i teadete järele käivad need puudulikud arvud kogu ala kohta, kusjuures siiski atrade arv ühe võrra A-st vähemaks on jäetud ja samuti ka maksuloetelu ära jäetud. Revisjon tuli katkestada, sest A teatel ei saadud Papendorfi kihelkonnast rahutuste tõttu teateid¹⁾. On teadmata, mis rahutused need olid. Võib olla, et teade poolakate algavast pealetungist Kokenhuseni ümbruses avaldas mõju juba kaugemalgi, nii et Poola poolehoidjad rootslaste vastu üles tõusid; kuid on ka võimalik, et segadused olid välja kutsutud Rootsi palksõdurite poolt, millised nähtused sel ajal olid harilikud asjad. Kui rootslased said juunikuu keskel Kokenhuseni juures lüüa, andsid nad ühe lossi teise järele käest, nii et veel enne juuni lõppu Erla, Kremon, Segewoldi, Roopa, Vastseliina ja lõpuks Võnnugi olid jälle poolakate võimu all. Rootsi revident oli järjelikult neis kohtades oma töö teinud üsna viimasel silmapilgul.

Arusaadavail põhjusil pöördus nüüd revidendi teekond otse põhja. Burtneckis võidi 16. juunil revisjoni toimetada juba hari-

1) „Vonn dem Kirspell Papendorff habe ich kein bescheidt bekommen wegen des Tumults“.

liku täpsusega (S, lhk. 85—86). Teadetes erinevad siin A ja S tublisti. S järele oli atru $261\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{8}$ ja peresid 355, A järele 250 ja 340; lisaks nimetab A ärakaranud talupoegi 30 peret ja 20 atra nende kütismaad, millest S midagi ei teata. Lossiteenijate (haussleute) maade suurus on A teatel $17\frac{1}{2}$ atra, S järele „haken . . . $16\frac{1}{2} \cdot 5$ schnur“. A läänide loetelu on täielisem, mõne läänimehe nimi on kirjutatud erinevalt (S: Wattingk, A: Weetingk; S: Frans Blankfeldt, A: Hanns Blankfeldt; S: Ennen, A: Embden).

Eriti iseärased on lahkuminekud Ruhja kohta käivais teateis (revisjon 18. juunil; S, lhk. 87—88). S järele on seal $31\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{8}$ Poola atra ja 108 peret, A järele $46\frac{1}{8}$ ja 140. Nii suur lahkuminek sunnib oletama, et S:ist on ära jäänud kaunis suur ala. Teated läänidest erinevad veel rohkem. A:s leidub neist lühike loetelu, millest suurema osa ka S nimetab; kuid mõlemas raamatus leidub ka teineteist täiendavaid nimesid. Tähelepanav on, et S sisaldab koos Põltsamaa kohta käivate teadetega (alates lhk. 100) ohtralt ka Ruhjat puutuvaid teateid. Seal asub nimelt Ruhja maksuloetelu ja lisateated läänidest, millistest A õigel kohal mainib ainult mõningaid läänimeeste nimesid. S nimetab, et teadete kogumine olevat olnud väga raske, ja teatab, et see läinud korda ainult sel teel, et piirdutud talupoegade käest saadud teadetega¹⁾.

On tõenäoline, et Ruhja järele on revident üles märkinud need umbkaudsed teated, mis revisjonikirjad sisaldavad Lude, Härgmäe ja Helme aladelt (S, lhk. 88—90). Isegi A ei teata neist muud kui ainult üldsummasid; et mingit revisjonipäeva pole nimetatud ja teated umbkaudsed, pole siin küll korralikku revisjoni toimetatud. Ainult Helmest on saadud täpne läänimeeste loetelu, kuid ei mingisuguseid muid teateid. A teatab, et Helme lossipealik Wilhelm Todwen olevat teda töös takistanud²⁾. See asjaolu, et ka Karksi alal Oder Tedwen S:i teate järele olevat keeldunud andmast teateid oma päris mõisa kohta, laseb paista, nagu oleks need härrad omavahel kokku leppinud tarvitada ühtlast teguviisi revisjoni suhtes³⁾. Et nii A kui ka S on reserveerinud nende alade järele tühja ruumi, A nimelt nad paigutanud raamatu lõppu, on tõenäoliselt olnud kavatsus täiendada teateid,

1) S, lhk. 87: „Ihm Saltburgischen kirspell . . . 1. Ihn diesem kirspell veinich boscheidt erlanget“; lhk. 101: „Ihn diesem kirspell (s. o. Ruhja) kein boscheidt bekommen, habe dennoch von leuten etwas nachrichtunge bekommen“.

2) A, lhk. 348: „Dass Helmetsche Gebiete Wollenn verzeichnenn. Welches mir Vonn dem Hauptman Wilhelm Tödtwen verhindert wordenn“.

3) S, lhk. 94: „N. B. Oder Tedwen hat wegen seines eigen erbgudts kein boscheidt geben wollen“.

mis esimese katse juures jäid liiga puudulikeks. Poolakate võidukas edasitungimine ajas siiski selle kavatsuse nurja.

Selle järele näib revideerimistöös tulnud olevat pikk seisak. On teadmata, kas oli selle põhjuseks asjaolu, et rootslased, iseäranis Pärnus Nassau krahvi Johanni juhatusel selle suve jooksul eriti energiliselt valmistusid võitluse vastu ja et sõjalised toimingud 1601. a. suvel ja sügisel üldse elustusid selle järele, kui Poola riigiseisused otsustasid Sigismundi toetada võitluses Liivimaal, või oli revisjoni katkestamisel mõni teine põhjus mööduandev. Neil juhtumisel leiame revidendi alles sügisel 24. augustil toimetamas revisjoni Kirepis (S, lhk. 49—50). Lahkuminekutest tuleb nimetada, et S on ekslikult viinud Kirumpää lääniloetelu Tartu alasse (S, lhk. 47—48). A:gi piirdub, nagu S üldiselt teeb, ainult talupoegade ja nende maade üldsummade esitamisega, ilma et ühtki eraldi mainiks.

Nüüd siirdus revident uurima Tartu lossi foogtkonda (Vabina ja Antsla 26. aug., Sangaste 28. aug., Kastre 15. sept., Rápina 21. sept., Rõngu 1. okt., Rannu 3. okt., Tähtvere 7. okt.; Ahja, Raadi ja Kursi puhul ei ole revisjoni päeva nimetatud). Mõlemad revisjoniraamatud on katsunud käsitleda kogu lossiala süstemaatiliselt, kuid on mõnes kohas teinud tunduvaid vigu. A käsitleb iga foogtkonda eraldi selle talupoegade, maksu- ja lääniloeteludega, S seevastu käsitleb ainult lääne foogtkondade ja kihelkondade kaupa. A on üldiselt õieti üksikasjaline, nii et S:i teated täiendavad ainult mõnel juhtumisel seda oluliselt¹⁾. Otepää revisjon (5. okt.; S, lhk. 45—48) on jäänud selles suhtes ebatäpseks, et ka A loetleb ainult eri foogtkondade üldsummad ja maksuloetelud, S aga ainult läänid. Mõlemad revisjoniraamatud on pidanud Otepääd kord mingiks eriliseks alaks, kord jälle Tartu alla kuuluvaks, nii et selle ala käsitus on muutunud võrdlemisi segaseks.

Lõpuks siirdus revident Tähtvere kaudu Laiusele (revisjon 12. okt.) ja Põltsamaale (revisjon 16. okt.). Laiuse suhtes (S, lhk. 36—39) on eri teated seevõrra lahkuminevad, et A:st puuduvad summarum ja isegi kõik need teated, mis S:is on juurde lisatud eri lehel (S, lhk. 37—38). Erinevused Põltsamaad puutuvais teateis (S, lhk. 97—102), eriti läänide loetelus torkavad niivõrra silma, et on jällegi küllalt põhjust kahelda selles, kas A ja S:i vahel on üldse mingisugust otsekohest suhet. Nimelt on mõlemas palju nimesid, mis teises

1) Näit. Ahja ala läänide hulgas teatab A (leht 84): „Heinrich Cafer Erbgudtt tho Antonius gehalten hatt einen hof mitt 8 oder 9 gesinde“. S, lhk. 42 teatab, et H. Lubbert Kauri lään olnud täpselt 12½ atra, 9 peret ja nimetab veel selle kahe veski maksutooted.

puuduvad, A:s tervelt kümme-kond. Kuid ka lääne endid puutuvad teated mõnikord erinevad teineteisest. Esitan selle kohta ainult mõne näite. S:i järele omab Pablowsky 8 atra, A järele Bobolewski 7^{1/2} atra; S:i järele bürgermeister Lohnen omab 59, A järele 40 atra; S:i poolt mainitud Hans Buck on A järele Hans Koken; Sassenhofist teatab S: „kein boscheit erlangett“, kuid teatab siiski, et see sisaldavat 3 küla ja 22 atra. Pealegi on S eksikombel ühendanud Põltsamaaga suure hulga Ruhjat puutuvaid teateid.

Sellega lõpevad revisjoniraamatu A poolt antavad teated ja ühtlasi ka otsekohesed andmed revisjoni enese käigu kohta.

*

Minu poolt ülal esitatud revisjoniraamatute ainevaheline võrdlus õigustab tegema mõned järeldused, mis peaksid olema võrdlemisi kindlad.

Et revisjoniraamatute vahel on ka asjalisi lahkuminekuid, et nad mõlemad täiendavad teineteist ja et kummagi järjekord pole see, milles revisjon ise sündinud, siis tuleb täiesti selgeks pidada, et need ei ole algupärased, revisjoni toimetamisel tehtud ülestähendused, vaid nende esialgsete ülestähenduste abil hiljemini tehtud kokkuvõtted. A jälgib neid ülestähendusi võrdlemisi täpselt, kuid piirdub Liivimaaga, S tähendab ära ainult üldsummad ning maksu- ja lääniloetelud, kuid käsitleb selle eest kogu Baltimaad selles ulatuses, kuivõrra 1601. a. keskel rootslastel oli lootust selle omandamiseks. S:i otstarve oli ilmselt saada kameraalseks käsiraamatuks, millesse koguni A:st liideti puuduvad seletused losside ja tähtsamate mõisate asukohast ja nende vahelisest vahemaast, mille abil isegi kohalikkude olude mittetundmise korral oleks võidud hõlpsasti orienteeruda.

Revisjoniraamatute vasturääkivused ja teineteist täiendavad teated võivad küll vaevalt muust tulla kui sellest, et nende kokkuseadmisel kasutati esialgseid ülestähendusi erisuguse täpsusega, või jälle sellest, et neid hiljemini kumbagi eraldi täiendati.

Arvatavasti polnud algupärastes revisjoni dokumentides enamal juhul arvulised teated kokku arvatud (välja arvatud vast need korrad, kui summad saadi valmina foogtidelt), vaid summeerimine sooritati alles revisjoniraamatute kokkuseadmisel, kusjuures tulemused võivad muutuda teineteisest erinevaks, rippudes kokkuarvamise täpsusest ja sellest, kui suurena võeti üks või teine administratiivala. Nimelt on lahkuminekuteks ilmselt kaasa mõjunud ka see, et revisjoniraamatud on eri juhtumistel isesugusel viisil ühendanud foogtkondi ja kihelkondi laiemateks administratiivaladeks. On põhjust oletada, et esialgsed re-

visjoni ülestähendused vähemalt osaliselt olid tehtud üksikutele lehtedele; nii võisid juhtumistel, kui revisjoniraamatu kokkuseadja küllaldaselt ei tunnud kohalikke olusid, tekkida säärased tähelepanu äratavad eksitused, nagu Ruhja läänide ülal konstateeritud ühendamine Põltsamaaga. Samuti võib revisjoniraamatute teineteist täiendavate kohtade tekkimist järgmiselt seletada: ühe kokkuseadja leidis aineid, millistest oli teise kokkuseadja mööda läinud. Niisugune juhuslik, vähe hiljemini tehtud leid võis põhjust anda märkuseks „nuhn habe ich befunden“, aga teises raamatus võidi vastavat kohta käsitleda sama objektiivselt kui teisigi teateid, sest mingit „leidust“ polnud vaja teha: oli ju ainekogumiseski suhtes algusest saadik tuttav olnud.

Revisjoniraamatus S leiduvad eksitused lubavad võrdlemisi kindlasti väita, et selle kokkuseadja ei ole olnud revisjoni toimepanija ise ega ka sama isik kui A kokkuseadja¹⁾. Lahtiseks jääb küsimus, kas mitte A kokkuseadja ei olnud revident ise; tõenäoliselt ei tahaks ma sedagi pidada. Asjaolule, et mõlemas revisjoniraamatus leidub kohti, kus räägitakse esimeses isikus, ei või anda otsustavat tähendust, sest need kohad võivad olla mehaaniliselt üle kantud esialgsetest ülestähendustest.

Osalt võib aga see erinevus tulla nagu öeldud ka sellest, et teateid on kogutud või vähemalt kontrollleeritud veel selle järele, kui päris revisjon juba oli toimetatud. Sellesse liiki peaks kuuluma juba eelpool nimetatud juhtumine, kus A väidab Tartu alal Kaveri läänisse kuuluvat 8 või 9 peret, mida aga S täpselt nimetab. Kui esialgseis ülestähendusis, mille abil A kokku seatud, oleks leidunud S poolt nimetatud täpsed andmed, oleks A küll kaunis kindlasti need säärastena kopeerinud. A ei sisalda ühtki teadet Marienburgi alalt; S-issegi on need lisatud alles selle järele, kui ülejäänud osa raamatust oli valmis kirjutatud. Osa neist lisateateist, mis S esitab hiljemini juurdepandud eri lehtedel, võivad olla just säärased, mis revisjoni järele korjatud. Juba see asjaolu, et mõlemas revisjoniraamatus on tühjad lehed jäetud just nende alade järele, millest kogutud teated olid vähem täielised, näitab, et oli kavatsus revisjoniraamatuid süstemaatiliselt kontrollleerida ja täiendada²⁾. Allpool esitame selleks veel lisatõendusi, et S:isse on võrdlemisi hilja tehtud lisandusi ja parandusi.

1) Ka võiks kindlaks teha mõned terminoloogilised (näit. see, et A tarvitab mõisaomanikkude nimetusena Landsassen, S jälle Eddelleute) ja ortograafilised lahku-minekud, kuid need on selleks liiga väheväärtuslikud, et õigustada mingisuguseid järeldusi autorite isikute suhtes.

2) Revisjoniraamatus A on tühje lehti üheksas eri kohas kokku 31.

Ka revisjoni toimetamise viisi kohta võib A teadete põhjal luua kaunis kindla pildi. Kui võtta arvesse seda, kuivõrra lühikest aega revident on võinud igal alal tarvitada oma teadete korjamiseks reisi-
mise enda peale kulutatud aja kõrval, on otsekohe selge, et tööd ei
võidud teha nii täpselt, kui seda ette kirjutasid Eesti revisjoni jaoks
antud juhtnöörid. Kui materjal oleks korjatud pärides eraldi igalt
talupojalt, oleks pidanud tööd igal alal mitu korda kauemini tegema,
kui see A ülestähenduste järele tõepoolest kestis. Kindlasti oligi re-
visjoni aluseks harilikult suusõnaline või kirjalik materjal, mille esitas
iga uuritava maa-ala foogt, ja päris revisjon piirdus selle kontrollööri-
mise ja täiendamisega, eriti lääne puutuvate teadete suhtes¹⁾. Kui
foogt või vastaval kohal asuv isik ei olnud vastutulelik revisjonile,
jäid teated ebatäpseiks. Kui jälle ühel või teisel põhjusel revisjoni
ei toimetatud nii suure põhjalikkusega, et iga talupoeg oleks eraldi üles
märgitud, võidi siiski üldsummat foogtidelt teada saada. Oletades, et
revisjoni sel viisil toimetati, leiame seletuse ka sellele asjaolule, et
Eesti hertsogkonda puutuvad revisjoni teated mõnes suhtes erinevad
neist Liivimaalt korjatud teateist.

*

Eesti revisjoni käigust ja tulemustest ei ole meil muid teateid
kui need, mis sisaldab revisjoniraamat S. Hertsog Karli eelpool aval-
datud volikirjast selgub, et ka Eesti revisjoni kavatseti toimetada sama
üksikasjaliselt, nagu me A teadete põhjal teame Liivimaa oma sün-
dinud olevat.

Siinjuures äratav meie tähelepanu asjaolu, et S:i teated Eestimaalt
on üldiselt täpsemad ja täielisemad kui Liivimaalt. Ainult Rakvere ja
Narva suhtes on revidendil tulnud leppida säärase umbkaudsete loe-
teludega, mida Liivi revisjonil sagedasti saadi, eriti siis, kui küsimuse
all olid läänitatud alad. Eesti revisjonis saadi seevastu nii üksikasja-
lisi teateid, et võidi täpselt üles tähendada läänide suurus ning nende
lääniõiguslikud omamisvormid ja nimetada isegi tervete administratiiv-
alade aastased maksusissetulekud. Selle tõttu võib pidada täiesti kind-
laks, et revident on niipalju kui võimalik, tarvitanud igal foogti- ja
lossialal toimetatavat Rootsi raamatupidamist, mis näit. Poola süsteemiga
võrrelduna oli väga kõrgel järjel. Paaris kohas on laen foogti-
teadetest ilmne. Nii teatab S Haapsalust (lhk. 21): „Bleibt be-
halten Anno 99“ ja ütleb Tallinna ala summasid teatades, et need
ikka kuuluvad aastasse 1599 (S, lhk. 25). Et revisjon korraldati a.

1) On päris tõenäoline, et revisjoniraamatus A kõite alguses juurdekõidatud
Poola register on revisjoni toimetamise ajal kätte saadud.

1601, siis ei ole 1599. aasta seisukorda puutuvad teated teadagi võetu mujalt kui kirjutatud allikaist.

Kas revident kirjalikke allikaid kasutades leppis ainult säärase kokkuvõtete tegemisega, nagu neid tunneme S kaudu, või korjas ta vastavalt oma juhtnööridele samavõrra üksikasjalisi teateid kui Liivimaal, on teadmata, sest meie ainsaks allikaks on siin revisjoniraamat S. Igal juhtumisel on siiski kindel, et ka Eestis on toimetatud järelepärimisi ja nende kaudu saadud tõuget varemate teadete muutmiseks ja täiendamiseks, mis tugesid foogtide või mõisaomanikkude teadaannetel¹⁾.

Kindel vastus jääb samuti andmata küsimusele, kas toimetati revisjoni tervel Baltimaal sama isik või oli Eestimaa revisjon usaldatud teise isiku kätte kui Liivimaal. Võib tõendada ainult seda, et kummalgi alal toimetati revisjoni ainult üks isik, mitte aga, nagu hiljemais XVII sajangu revisjonides, terve komisjon. Seda järeldust õigustavad mõlemas revisjoniraamatus ettetulevad esimese isiku tarvitamise juhtumised ja samuti ka hertsog Karli volikiri, mis teeb revisjoni toimepanemise ühe isiku ülesandeks.

Eestimaa revisjoni ajalise vahekorra Liivimaa omaga võib kaunis kindlasti ära määrata. Kuna Liivimaa revisjon algas alles märtsi keskpaigas, oli selle alguseks juba umbes kolm kuud möödunud ajast, mil hertsog Karl andis oma käsu. Kui töö Eestis sama kiirelt edenes kui Liivimaal, võis see küll päris kindlasti selleks ajaks lõppenud olla. Töö kiiret edenemist Eestimaaal hõlbustas teadagi see eelpool mainitud asjaolu, et revident siin võis kasutada Rootsi foogtide ülestähendusi.

Edasi olen leidnud ainult kaks selget tõendust selle kohta, et Eestimaa revisjon sündis 1601. a. algupoolel, arvatavasti siis enne Liivi revisjoni. Kuid neid tõestusi leiduks kindlasti rohkemgi, kui neilt aastail oleks enam käepärast dokumentaalset materjali. Ruila mõisa alalt nimetatakse Hinrich Brandt'il olevat olnud tingilään; teda nimetatakse olevat „foigt zu Keigell²⁾.“ Teate lõpuosa on siiski ekslik: seal nimetatud isik oli Ruila, mitte aga Keila foogt aastail 1593—1601³⁾. Et Ruila nimi sel ajal enamasti kirjutati „Ruigill“, on S:i kokkuseadja seda lugenud „Keigell“ — eksitus, mis muu seas tunnistab S:i kokkuseadja vähesest asjatundmisest. Kuid Hinrich Brandt oli foogtik ainult kevadeni a. 1601; et ta viimane aruanne ulatub 5. maini

1) Võrdle mitmeid parandusi, näit. lhk. 18. Talupoegade küsitlemise teel on arvatavasti saadud järgmine teade (lhk. 19): „Sie haben bekent, dass h. Gustaff Bonners hoff Werper und Werder haben sollen haken und pauren...“

2) S, lhk. 28.

3) Almqvist, II, lhk. 577, IV, lhk. 82.

a. 1601¹⁾, tuleb seda daatumit pidada ta teenistusaja lõpuks ja revisjoni dokumenti, mis teda veel foogtina mainib, kirjutatuks enne 5. maid 1601. a. — Need juhtumised jälle, mil revident on kasutanud 1599. a. aruandeid allikaina, tõendavad, et revisjoni teostati niivõrra vara, et need aruanded olid kõige värskemad, mis valmilt kättesaadavad. Sel ajal alati tulundusaastat harilikult jaanipäevast; 1599. a. aruanded käsitlevad järjelikult aega jaanipäevast 1599. a. jaanini 1600. a. 1601. a. algupoolel olid 1599. a. aruanded siis viimased, mida võidi tarvitada; 1601. a. sügispoolel oleks pidanud 1600. a. aruanded juba valmis olema. Kui revisjon oleks sündinud hiljemini ja mitte 1601. a. algupoolel, oleks muidugi tarvitatud värskemaid ja käesolevaid olusid paremini kujutavaid aruandeid kui 1599. a. omi.

Kuid teiselt poolt on S:i Eestimaad puudutavate teadete seas ka mõned, mille võrdlemisi hilisemat tekkimist võib tõestada. Nii teatab S Keila alal Halmar Olssoni omavat tingiläänina 21 atra, 2 peret ja 4 ainasjalga, andes temast lisateate: „foigt uf Keigell gewesen“; sõna „gewesen“ on hiljemini juurde lisatud²⁾. Teistest allikatest teame, et Halward Olsson oli Keila foogtiks a. 1591—1602; tema järglane astus ametisse 9. märtsil a. 1602³⁾. See asjaolu võiks tõendada, et revisjoniraamat S on kokku seatud enne 9. märtsi a. 1602, kuid saanud järelmärkusi ka hiljemini. Revisjoni enese toimetamise aja kohta ei ütle see veel midagi.

Vähemalt kronoloogilised asjaolud ei keela siis milgi viisil oletamast, et kogu revisjoni on toimetanud üks ja seesama isik. Ainuke enam tähelepanu vääriv Eesti- ja Liivimaa revisjoni ülestähenduste vaheline lahkuminek, mida vast võiks pidada tõenduseks selle kohta, et revisjoni oli sooritamas enam kui üks isik, on Eestimaad puutuvate ülestähenduste rootsipärasus, mis mõnel kohal on nii tunduv, et S:ist täiesti arusaamine on Rootsi keelt oskamata võimatu⁴⁾. Kuid sellelegi asjaolule ei saa anda otsustavat tähendust, sest Rootsi terminoloogia, eriti Eestimaad puutuvais ülestähendusis võib kergesti põhjeneda neil rootsikeelsetel aruannetel, mida revident oli kasutanud.

Lähemaid teateid revidendi isikust meil ei ole. Et ta oli oma

1) Carl Schirren, „Verzeichnis livländischer Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken,“ lhk. 187, nr. 793: „Hendrik Brandz R(eckenskap) för Rygell Gärdz Lhänn ifrå Joh. 1600 och till 5 Mai 1601“.

2) S, lhk. 26.

3) Almquist II, 575; IV, 65.

4) Näitena võiks nimetada mõnda korda esinevat: freibonder, afgekortet, samuti kalckuge (arvatavasti lugeda ugn), Engesholma (lhk. 29) ja terved rootsikeelsed laused lhk. 31 ja 35.

ühiskondlikult seisukohalt võrdlemisi tähtsusetu isik, näit. mõni kirjutaja või midagi sellesarnast, tohib küll oletada selle põhjal, et lossihärrad ja mõisaomanikud pikema jututa võisid keelduda temale teateid andmast. Järeldades ta Rootsi keele tundmisest, mis sel ajal Balti sakslaste juures võis olla veel üsna haruldane nähtus, pidi ta oma sünnipäralt olema rootslane.

Ainult oletusena lubaksin esitada väite, et Eestimaa revisjoni toimetajaks vast ehk oli Jo en M ä r t e n s o n'i nimeline isik. Keila mõisa 1599./1600. aasta aruande pealkirjana ja selle kõrvale tehtud lisandusena leidub järgmine lause: „1600 Halfver Olsons R(äkenskap) for Kägell Gårdh och Länn Ifrån Joh. A^o 99 till Joh. A^o 1600. — Joen Mårtenson Förhörde i Refle In Febr. A^o 1601. — Denne Wackeböck är ingen säker rättelse att hempte Vtaff¹⁾.“ See märkus võib käia just nende järelepärimiste kohta, mis revisjoni jaoks ette võeti. Aeg, mil Joen Mårtenson toimetas järelepärimist Tallinnas, sobib väga hästi kokku kõige sellega, mida me teame revisjonist. Lähemaid teateid Joen Mårtensonist pole ma leidnud; kui ta oli mõnel alamal kohal asuv kirjutaja, nagu ma oletan, siis ei ole põhjust otsida ta nime sellest üliküllalisest selle aja riigiametnikkude nimestikust, mis leidub Almquisti teoses. Neid isikunimesid jälle, mis on kirjutatud revisjoniraamatu A lõppu, pole ma leidnud selle aja allikais, ja üldse pole mingit põhjust asetada neid mingisugusesse ühendusse revisjoniga²⁾.

*

Olgugi, et mõni küsimus 1601. a. revisjoni kohta jääbki kindlal kujul lahendamata, on peaasjad siiski selged: revisjoniraamatud sisaldavad rikkalikke usaldusväärseid teateid, mida kas ei saa üldse teistest allikatest või mis täiendavad ja õiendavad teiste allikate teateid. Eestimaa revisjonist tunneme küll ainult neid lühikesi kokkuvõtteid, mis sisalduvad revisjoniraamatus S; selle tõttu saame maa administratiivse korralduse ja ühiskondlikkude olude kohta võrdlematult sel-

1) Schirren, Verzeichnis, lhk. 185; nr. 652, 653.

Tõlge: „1600 Halfner Olsoni aruanne Keila mõisast ja läänist jaanipäevast 1599 jaanipäevani 1600. Joen Mårtenson võttis ette ülekuulamise Tallinnas veebruaris 1601. a. See vakuraamat pole mingi kindel teadaanne, mida võiks tarvitada“. Toim.

2) Võimalik on siiski, et Johan Olse on sama isik, kui see Rootsi ohvitser Jonn Olsson, kes oli ümber piiratud Kokenhusenis, kuid pääsis üheskoos teistega tagasi rootslaste juurde selle järele, kui Kokenhusen alla andis (Karl Gyllenhjelm; pass 10. XII 1601; Tranér, lhk. 38). Kui neid nimesid võib üldse identifitseerida, on samuti otsekohe selge, et S:i poolt mainitud Johan Olse'l poindud mingit tegemist revisjoniga; sest sõduril oli muudki teha kui toimida kirjutajana — kusjuures veel kahtlaseks jääb, kuipalja ta selleks oleks kõlvanudki.

gema pildi nende vaku- ja arveraamatute abil, mida Rootsi valitsuse esimesist aastaist alates on säilinud suured kogud. Kuid sellestki hoolimata on S:i teadetele Eestimaa kohta küllalt suur tähendus. Esiteks annavad need hea ülevaate maa administratsioonist ja selle tulundusest; nad sisaldavad selles suhtes ikkagi teataval määral kontrollereeritud andmeid, mis üksikasjalisemagi allikmaterjali kõrval väärivad küllalt tähelepanu. Iseäranis läänioludest võib S sisaldada teateid, mida teistest allikatest asjata oleks otsida, sest, nagu juba eelpool tähendatud, ei suutnud sel juhtumusrikkal ajal raamatupidamine kiiresti muutuvate oludega sammu pidada.

Veel tähtsamad on Liivimaa revisjoni poolt kogutud teated. Et Poola ajast administratiiv-ajaloolised allikad puudulikult säilinud ja tuntud ja et nad sisaldavuse poolest üldse ei kannata välja võrdlust Rootsi süsteemi järele korraldatud allikatega, omavad 1601. a. Rootsi revisjoni ülestähendused määratud tähtsust. Hilisemad allikad kirjeldavad juba hoopis teistsuguseid olusid. Suvel 1601. a. tekkinud ikaldus põhjustas näljahäda, mis oma suuruselt ainulaadiline Balti ajaloos. Kui sellele veel lisaks tuli sõja hävitustöö, tühjenesid laiad maa-alad peaaegu terveni, nii et hiljema revisjoni ajal oldi paljudel kordadel sunnitud tähendama, et talupojad ei tea mingisuguseid teateid anda, sest nad on mujalt sisse rännanud. 1601. aastal oli vana asustus veel võrdlemise puutumata ja orduaegseid olusid mäletati nii hästi, et revidendile anti üksikasjalisi teateid selle kohta, milliseid muutusi poolakad olid talupoegade kahjuks ette võtnud ja millised olud olid valitsenud enne seda.

Liivimaa suhtes on minu poolt käesolevaga refereeritud revisjoni-raamat A kahtlemata kõige tähtsam ühtlane materjalikogu, mis valgustab talupoegade olukorda XVI sajangul. Lühema, juba publitseeritud revisjoniraamatu tarvitamine allikana ilma selle suurema revisjoniraamatu abita pole üldse soovitav. Uurimisele oleks järjekult tähtis, et see viimane terveni avaldataks.

Kuid samal ajal kerkib üles küsimus, kas ei tuleks kaaluda ka teiste rootsiaegsete kameraalsete allikate avaldamist vähemalt nii suures ulatuses, et iga administratiivala vanemad ja sisukamad vakuraamatud tehtaks uurimisele ilma takistusteta kättesaadavaiks. Ilma nende abita ei saa nii mõndagi küllalt tähtsat nähtust Baltimaade rahvaste ajaloos ligikaudugi rahuldavalt käsitleda.

A

A-4873 i